

PUBLIKACIJOS

J. BARZDAITIS

LIUDVIGAS FOJERBACHAS — ŽYMUS FILOSOFAS MATERIALISTAS

XVIII a. pabaigos ir XIX a. pirmosios pusės Europa buvo turtinga filosofinių tradicijų. Tas tradicijas tartum apvainikavo atėjęs į filosofiją vokiečių mąstytojas Liudvigas Fojerbachas, kuris vėl į pirmąją vietą iškėlė materializmą, negailestingai griaudamas idealizmą. Jis laikomas vienu iš žymiausių ikimarksistinio laikotarpio materialistų, klasiškinės vokiečių filosofijos atstovų.

L. Fojerbachas gimė 1804 m. liepos 28 d. Landshuto mieste, Bavarijoje. Jo tėvas buvo antifeodalinio nusistatymo, didelės erudicijos teisininkas. Baigęs vietos gimnaziją, būsimasis filosofas 1823 m. įstojo į Heidelbergo universitetą studijuoti teologijos, bet jau po metų persikėlė į Berlyno universitetą ir atsidėjo filosofijos studijoms. Jo profesorių tarpe buvo Hegelis, kurio paskaitų jis klausėsi dvejus metus. Baigęs universitetą, 1828 m. Fojerbachas apgynė disertaciją ir pradėjo dėstyti filosofijos istoriją, logiką ir metafiziką Erlangeno universitete. Tuo metu jis dar buvo Hegelio įtakoje, nors, vis aktyviau domėdamasis gamtos mokslais, žingsnis po žingsnio tolo nuo savo mokytojo.

Akademinė Fojerbacho veikla neilgai truko. L. Fojerbachas, kai paaiškėjo, kad jis yra anoniminės knygos „Mintys apie mirtį ir nemirtingumą“ autorius, buvo pašalintas iš universiteto, o jo knyga konfiskuota, nes jos turinys prieštaravo krikščionybės dogmatikai. Jį kaltino už tai, kad nepripažįsta žmogaus nemirtingumo, ir teigia, jog nemirtingi tėra tik žmogaus darbai, o jis pats tiek nemirtingas, kiek jį prisimena kiti žmonės. L. Fojerbachui nepavyko gauti darbo ir kituose universitetuose, todėl jis netrukus apsistojo nedideliame Brukbergo kaime (Tiuringijoje), kuriame išgyveno 25 metus. Jis vėrtėsi literatūrine veikla, rašė filosofinius veikalus, nors neretai dėl cenzūros sunku buvo juos išleisti.

L. Fojerbachas labai sparčiai visiškai atsikratė Hegelio filosofijos įtakos ir susiformavo kaip materialistas. Tai matyti jau jo darbe „Dėl

Hegelio filosofijos kritikos" (1839 m.). Ypač reikšminga yra jo knyga „Krikščionybės esmė" (1841 m.), kurioje jis pasirodo kaip nepalaužiamas materialistas ir ateistas. Fojerbacho gyvenamuoju laikotarpiu ši knyga buvo ypač vertinga materializmo kovoje prieš idealizmą. Ji atliko didžiulį visuomeninį vaidmenį. „Reikėjo,— rašė Engelsas,— pačiam pergyventi išvaduojamąjį tos knygos poveikį, kad galima būtų apie tai susidaryti tikrą vaizdą. Entuziazmas buvo visuotinis: mes visi iš karto pasidarėme feuerbachininkais" ¹.

Kaimo užkampyje Fojerbachas buvo tam tikra prasme nepriklausomas nuo oficialiosios nuomonės, bet ilgas atsiskyrėliškas gyvenimas turėjo jam ir neigiamos reikšmės — jis atsiliko nuo tuo metu sparčiai besivystančio mokslo. Vėlesni jo veikalai jau neturėjo didesnės visuomeninės reikšmės.

Socialinės ir politinės Fojerbacho pažiūros atspindėjo to meto radikaliųjų, demokratiųjų vokiečių buržuazijos sluoksnių interesus. Jis nepakentė feodalinės valstybės, manė, jog patys žmonės yra valstybės kūrėjai, ir ragino kovoti prieš patvaldystę. Tačiau jis buvo tos nuomonės, kad feodalizmo ideologiją ir reakciją reikia griauti ne revoliucinėmis, o švietėjiškomis demokratinėmis priemonėmis. Tik buržuazinė demokratinė respublika atitinka žmogaus „prigimtį", jo troškimą laisvės ir gali geriausiai pasitarnauti, vystant pramonę, techniką ir mokslą. Jis manė, jog žmonių švietimas yra svarbiausias ginklas kovoje dėl jų laisvės ir laimės. L. Fojerbacho pagrindinis reikalavimas buvo: šviesti žmones, „skleisti švietimą visose klasėse ir luomuose — štai <...> laiko uždavinys" ². Paskutiniaisiais savo gyvenimo metais jis ėmė aktyviai domėtis socialistiniu judėjimu, skaitė Markso „Kapitalą", 1870 m. įstojo į vokiečių socialdemokratų partiją, mirė 1872 m. rugsėjo 13 d.

Kalbant apie Fojerbacho filosofines pažiūras, reikia pabrėžti, kad pagrindinį filosofijos klausimą, t. y. sąmonės ir materijos santykio klausimą, jis sprendė iš materialistinių pozicijų. Jo nuomone, pasaulis yra materialus, „<...> gamta yra kūniška, materialu, jautimiška <...>" ³, „<...> pirmapradė, pirmoji ir paskutinė esybė <...>" ⁴. Gamta, materija egzistuojanti nepriklausomai nuo žmogaus. Ji nesanti kiemo nors sukurta, ji buvo ir bus visada, ji — amžina, neturi nei pradžios, nei pabaigos, ji — begalinė. Ji „ne esybė, padaryta arba sukurta iš nieko, o savarankiška esybė <...>" ⁵. Ji yra visko pagrindas, pati savęs priežastis.

¹ K. Marksas, F. Engelsas apie religiją, V., 1958, p. 188.

² Л. Фейербах, Избранные философские произведения, т. II, М., 1955, стр. 730.

³ Ten pat, p. 665.

⁴ Ten pat, p. 583.

⁵ Ten pat, p. 685.

Pripažinęs objektyvų materialaus pasaulio egzistavimą, Fojerbachas gynė materialistinį erdvės ir laiko, būtinumo, dėsningumo ir priežastingumo supratimą. Erdvė ir laikas, jo nuomone, yra materijos pagrindinės egzistavimo formos. Jis kovojo prieš kantišką ir apskritai idealistinį erdvės ir laiko aiškinimą, pripažino jų objektyvumą. Todėl V. Leninas rašė, kad Fojerbachas „natūraliai atmeta ir fenomenalistinį (kaip būtų Machas pasakęs pats sau) arba agnostinį (kaip sako Engelsas) erdvės ir laiko supratimą: kaip daiktai arba kūnai — ne paprasti reiškiniai, ne pojūčių kompleksai, o objektyvios realybės, veikiančios mūsų jautimus, taip ir erdvė bei laikas — ne paprastos reiškinų formos, o objektyviai realios būties formos. Pasulyje nėra nieko, išskyrus judančią materiją, ir judanti materija negali judėti kitaip, negu kad erdvėje ir laike“⁶. Objektyvaus dėsningumo, priežastingumo ir būtinumo gamtoje neigimą Fojerbachas priskiria fideizmo krypčiai.

Ir Saulės, ir Žemės, ir gyvų organizmų atsiradimas yra natūralus materialinis procesas. Fojerbachas pripažino vystymąsi. „Žemė,— nurodė jis,— ne visada buvo tokia, kokia ji yra šiuo metu, veikiau ji pasiekė dabartinį būvį dėl vystymosi ir daugelio revoliucijų“⁷. Besivystanti gamta pagimdė gyvybę ir žmogų, kurie negali egzistuoti ne gamtoje. Natūraliu būdu atsirado ir sąmonė. Mąstymas negali atsirasti kitaip, kaip tik „iš gamtos“. „Gamta ne tik sukūrė paprasią skrandžio dirbtuvę, bet ir smegenų šventyklą“⁸. Panaudojęs antropologinį filosofijos principą, L. Fojerbachas pašalina prarają tarp dvasios ir kūno. Žmogus sugeba mąstyti tik todėl, kad jis yra kūniška, fiziška būtybė, nes dvasia neatskiriamai susijusi su kūnu, kuris yra objektyvaus pasaulio dalis. Gamta, materija yra sąmonės šaltinis. Sąmonė tėra ypatinga materijos (smegenų) savybė. Žmogus yra kūno ir dvasios vienovė. Sunaikinus kūną, nustoja funkcionavusios žmogaus smegenys, išnyksta dvasinė veikla. Tuo L. Fojerbachas paneigė idealizmą, kuris sąmonei teikė prioritetą, tuo jis paneigė ir dualizmą.

Labai argumentuotai kritikuodamas agnosticizmą, Fojerbachas įrodinėjo, jog objektyvius materialius pasaulis iš principo yra pažinus, kad žmonija yra pajėgi atskleisti gamtos paslaptis, pasaulio dėsningumą. „Žmogus turi tik tiek jautimų, kiek būtent jų reikia, kad galėtų suvokti pasaulio vientisumą, jo visumą“⁹. Visa žmonijos istorija, mokslas patvirtina, jog pažinimui nėra jokių neįveikiamų kliūčių. Tai giliai optimistinė pažiūra į žmogaus proto sugebėjimą pažinti pasaulį.

⁶ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, V., 1952, p. 161.

⁷ Л. Фейербах, Избранные философские произведения, т. II, стр. 435.

⁸ Ten pat, t. I, p. 96.

⁹ Ten pat, t. II, p. 190.

L. Fojerbachas laikėsi materialistinio sensualizmo. Pažinimo objektas yra realus pasaulis — „Taigi ne tik tai, kas išoriška, bet ir tai, kas vidujiška, ne tik kūnas, bet ir *dvasia*, ne tik daiktas, bet ir *aš* yra jutimo objektai“¹⁰. Pasaulį suvokiame jutimo organais. Pojūčiais santykiaujame su išoriniu pasauliu, jie mus jungia su juo. Tačiau, iškėlęs lemiamą jutiminę veiklos vaidmenį pažinimo procese, Fojerbachas labai vertino ir teorinį mąstymą, jo sugebėjimą giliau suprasti tikrovę. „Jutimais <...>, — rašė jis, — skaitome gamtos knygą, bet suprantame ją ne jutimais“¹¹. Teisingai teigdamas, jog sąmonė tėra tik objektyvios realybės kopija, kad pažinimas tėra objektyvaus pasaulio daiktų ir reiškinių atspindys žmonių sąmonėje, Fojerbachas pasisakė prieš Fogto ir Malešoto vulgarųjį materializmą, kuris sąmonę tapatino su materija, mintį — su fizine bei chemine medžiaga.

Mąstymo teisingumo kriterijumi Fojerbachas laikė jutiminį stebėjimą. Bet jis neneigė ir praktikos. „Tuos abejojimus, kurių teorija neišsprendžia, išspręs tau praktika“¹². Tačiau moksliskai paaiškinti praktikos vaidmens jis nesugebėjo. Fojerbachas nematerialistiškai aiškino visuomeninius santykius ir žmonių praktiką. Markso žodžiais tarant, nesuprato „„revoliucinės“, „praktinės-kritinės“ veiklos reikšmės“¹³.

Būdamas antropologinio materializmo pozicijose, nesuprasdamas „revoliucinės“, „praktinės-kritinės“ veiklos reikšmės, Fojerbachas žiūrėjo į žmogaus esmę, atplėštą nuo visuomeninių santykių. Jo žmogus — abstraktus, biologinis, „žmogus apskritai“, nepriklausantis nuo istorinių visuomenės formų. Žmogus jam buvo labiausiai tobulas gamtos produktas, biologinis žmonių giminės atstovas. Filosofas visus žmogaus ypatumus aiškino tik specifine gamtine jo prigimtimi, gamtiniais jo ryšiais su kitais žmonėmis. Pažinimo subjektu laikė tik žmogų, kaip izoliuotą individą, pasyviai atspindintį išorinės aplinkos poveikį. Fojerbachas apsiriboja tik pasaulio aiškinimu, patyrimą suveddamas tik į mokslinį eksperimentą, dažniausiai į individualų asmens patyrimą.

Fojerbacho materializmas, būdamas visiška priešybė bet kuriai idealizmo formai, savo laiku atliko didžiulį istorinį vaidmenį kovoje prieš idealizmą, agnosticizmą ir religiją. Kaip tik už tai marksizmo klasikai jį labai vertino. „Pasaulinę-istorinę „epochą sudarantią“ Feuerbacho reikšmę, — rašė Leninas, — Marksas įžiūrėjo kaip tik griežtame nutraukime ryšių su Hegelio idealizmu ir skelbime materializmo“¹⁴.

¹⁰ Ten pat, t. I, p. 190.

¹¹ Ten pat, p. 271.

¹² Ten pat, p. 266.

¹³ K. Marksas, F. Engelsas apie religiją, p. 56.

¹⁴ V. I. Leninas, Raštai, t. 21, V., 1953, p. 34.

Reikia pastebėti, jog, pasisakydamas prieš Hegelio idealizmą, Fojebachas per daug nihilistiškai žiūrėjo į jo filosofiją. Jis ignoravo idealistinės filosofijos racionalias idėjas. Tačiau filosofinis idealizmas nėra tik nesąmonė. Kaip tik Hegelį turėdamas galvoje, V. Leninas pastebėjo: „Protingas idealizmas yra artimesnis protingam materializmui, negu kvailas materializmas“¹⁵. Hegelio filosofijos racionalusis grūdas — dialektinis metodas. Tačiau Fojebachas to nepastebėjo. Nors jis kalbėjo apie Saulės sistemos, Žemės, gyvybės, žmogaus raidą, apie „vystymąsi“ ir „revoliuciją“, bet dialektikos jis nesuprato. Atmesdamas Hegelio sistemą, jis atmetė dialektinį jo metodą, teoriją apie vystymąsi per vidinius prieštaravimus, neigimo neigimą ir kiekybinių pasikeitimų perėjimą į kokybinius. Pūtinumą, dėsningumą, priešastingumą, taip pat vystymąsi ir pažinimo procesą jis aiškino metafizinio materializmo dvasia. Fojebacho filosofijos silpnosios pusės buvo nepakankamas jo materializmo nuoseklumas, jo mechanistinis, ne istoriškas, ne dialektiškas, o stebėtojiškas pobūdis, be to, idealistinis visuomenės reiškinių aiškinimas.

L. Fojebachas ypač svarbią vietą užima ateizmo istorijoje. Visi jo veikalai kupini kovos prieš religiją, „<...> visi jie, griežtai kalbant,— nurodė jis,— turi vieną tikslą, vieną valią ir mintį, vieną temą. Ta tema kaip tik yra religija bei teologija ir viskas, kas su jomis susiję“¹⁶. Tokie jo veikalai, kaip „Krikščionybės esmė“, „Paskaitos apie religijos esmę“, „Religijos esmė“, „Filosofija ir krikščionybė“ ir daugelis kitų turi ne tik svarbią istorinę reikšmę, bet tam tikrais atžvilgiais ir šiandien nėra pasenę. Tai labai svarbus Fojebacho indėlis į to meto ideologinę kovą, nes religijos kritika buvo netiesioginė feodalinių santykių kritika.

Atmetęs pažiūrą apie antgamtinę religijos kilmę, teologų tvirtinimą, kad žmogus turi įgimtą religinį jausmą, kad religiją galima išvesti iš „ypatingo jausmo, ypatingo sugebėjimo ar organo“¹⁷, Fojebachas kėlė uždavinį surasti žemiškąsias religijos šaknis, jos realias, būtinas priežastis pačioje tikrovėje, žmonių gyvenime.

Pagal Fojebachą religiją sukūrė patys žmonės, savo sąmonėje neteisingai atspindėję gamtos ir paties žmogaus esmę. Jis akcentavo vaizduotės ir fantazijos vaidmenį. Žmogus sudievina pats save, savo esmę. Dievo esmė yra žmogaus esmės abstrakcija, dievo savybės — žmogiškosios savybės. Žmogus pats sukūrė dievus. „<...> ne dievas sukūrė žmogų pagal savo paveikslą, kaip nurodyta Biblijoje, — rašė jis,— bet žmogus sukūrė dievą pagal savo paveikslą“¹⁸. Dievas tėra tik žmogaus paveikslas, kurį žmogus įsivaizduoja, kaip savarankišką esybę.

¹⁵ V. J. Leninas, Raštai, t. 38, V., 1960, p. 261.

¹⁶ Л. Фейербах, Избранные философские произведения, т. II, стр. 498.

¹⁷ Ten pat, p. 740.

¹⁸ Ten pat, p. 701.

Bet toks atspindėjimo procesas buvo ne atsitiktinis reiškinys, o apspręstas žmogaus priklausomumo nuo gamtos jausmo, kuris reiškiasi laimės, meilės, dėkingumo, pagarbos ir kitais jausmais. Be to, Fojerbachas akcentavo atvirksčiąją žmogaus priklausomumo nuo gamtos pusę — egoizmą, žmogaus siekimą patenkinti savo reikmes, laimės troškimą. Kokie žmogaus troškimai, tokie ir jo dievai. Kartu jis, kaip ir XVIII a. prancūzų materialistai, nurodė liaudies tamsumą, kaip religijos kilmės ir gyvybingumo priežastį, nors paties tamsumo priežasties jis neatskleidė. Suprantama, kad apie žmogaus troškimus ir jausmus Fojerbachas kalbėjo abstrakčiai, iš esmės kaip apie biologinio individo, o ne kaip apie „veikiančio, istoriško žmogaus“ troškimus ir jausmus.

L. Fojerbachas daug padarė, aiškindamas religiją psichologiniu ir gnoseologiniu aspektu, bet jam nebuvo suprantamos religijos socialinės, klasinės šaknys. Todėl jis nepajėgė visapusiškai atskleisti religijos esmės ir kilmės. Nors mokslinėje religijos kritikoje nuėjo toliau už savo pirmtakus ateistus, tačiau lemiamo žingsnio Fojerbachas nežengė. „Tezėse apie Fojerbachą“ Marksas nurodė šį ribotumą ir rašė: „Feuerbachas remiasi religinio atsiskyrimo faktu, pasaulio sudvejinimu į religinį, įsivaizduojamąjį pasaulį ir į tikrąjį pasaulį. Ir jis atsidėjęs stengiasi religinį pasaulį suvesti į jo žemiškąjį pagrindą. Jis nepastebi, kad, atlikus šį darbą, svarbiausias dalykas dar lieka nepadarytas. <...> atradus, pavyzdžiui, žemiškąją šeimą kaip šventosios šeimos paslaptį, žemiškoji šeima pati turi būti teoriškai sukritikuota ir praktiškai revoliuciniu būdu pertvarkyta“¹⁹. Šio „žemiškojo pagrindo“, tos visuomenės, kurioje jis gyvena, ekonominio pagrindo jis nekritikavo. Jis nebuvo revoliucionierius.

Neistoriškai suprantant žmogaus esmę, negalima išaiškinti, koks yra tikrasis religinių tikėjimų ir žmonių gyvenimo būdo santykis visuomenės vystymosi procese. Fojerbachas jį suprato priešingai, ir žmonių gyvenimo būdo kitimą mėgino aiškinti religinių tikėjimų pobūdžio kitimu. Dėl to ir savo socialinių siekimų realizavimą jis siejo su naujos, bedieviškos, žmonių savitarpio meile pagrįstos religijos kūrimu. Kritikuodamas, Fojerbachas ne moksliskai religiją paneigia, o tik apvalo nuo fantastinių priemaišų, pripažindamas jai istorinį socialinį vaidmenį. Leninas rašė, jog Marksas ir Engelsas „prikaišiojo Feuerbachui tai, kad jis nesilaikė materializmo iki galo,— tai, kad jis išsizadėdavo materializmo dėl atskirų materialistų klaidų,— tai, kad jis kovojo prieš religiją, siekdamas ją panaujinti arba sukurti naują religiją“²⁰.

¹⁹ K. Marksas, F. Engelsas apie religiją, p. 57.

²⁰ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, p. 319.

Tačiau, nepaisant šio ribotumo, Fojerbacho pažiūros, jog žmonės dievybėje įkūnija savo pačių žmogiškąją esmę, savo priklausomumo jausmus, baimę, meilę, dėkingumą ir pagarbą, buvo nukreiptos prieš Hegelio, Bruno, Bauerio, Stirnerio ir kitų idealistų religijos kilmės ir esmės koncepcijas. Fojerbacho filosofija buvo materializmo ir ateizmo kovos prieš idealizmą ir religiją svarbus etapas, reikšmingas žingsnis į priekį, vystant materialistines pažiūras į religiją.

Savo humanistinėmis, demokratinėmis pažiūromis Fojerbachas buvo vokiečių švietėjiškos humanistinės kultūros atstovas. Jis „buvo su *humanizmu* sutampančio *materializmo* reiškėjas *teorijoje*“²¹, — rašė Marksas ir Engelsas. Jis kovojo prieš tuos vokiečių moralistus, ypač Kantą, ir asketizmą, kurie ignoravo žmogų, jo reikmių patenkinimą. Jo etinių pažiūrų centras — gyvo žmogaus troškimai, nes tokia moralė yra „sveika, paprasta, nuoširdi ir sąžininga moralė, moralė žmogiška, įsisunkusi į kūną ir kraują, o ne fantastiška, veidmaininga, tik atrodanti šventa moralė“²².

Su didžiausiu susižavėjimu ir entuziazmu Fojerbachas kalba apie žmogaus laimę, laisvę, demokratiją, gerį, mokslą, švietimą, teisingumą ir pan. Žmogaus elgesys grindžiamas siekimu laimės, to, kas gera, t. y. malonumo, džiaugsmo, pasitenkinimo, ir kova prieš tai, kas yra bloga, t. y. prieš kančias, pažeminimą, skausmą ir pan., nes „tik būtis be kančių yra tikroji būtis“²³. Kitaip sakant, gėris yra tai, kas atitinka žmogaus siekimą laimės, o blogis — tai, kas tam siekimui trukdo. Kartu Fojerbachas piktinosi, kad „labai dažni laikai, kai labdarys badauja, o niekšas yra persisotinęs išorinėmis laimės gėrybėmis“²⁴. Tokius reiškinius filosofas laikė atsitiktiniais nukrypimais nuo „tikrosios“ žmogaus prigimties ir moralės, kurią jis įsiurbė kartu su motinos pienu.

Moralės pagrindu laikydamas žmogaus siekimą asmenišką laimės, Fojerbachas pripažino egoistinę moralę, bet individualų egoizmą jis derino su kitų žmonių egoizmu, kiekvieno žmogaus laimės siekimą — su kitų žmonių laime. Jis nesilaikė principo, kad *homo homini lupus est*. Jis toliau vystė Helvecijaus pažiūras ir jam artimesnis buvo principas — *homo homini deus est*. Jis skyrė egoizmą, kuriuo grindžiama moralė, nuo savanaudiško, pikto, nežmoniško, beširdžio egoizmo. Jis rašė: „<...> moralė, suprantama, nepripažįsta jokios savo laimės be kito laimės, nepripažįsta ir nenori jokios izoliuotos laimės, atskirtos ir nepriklausomos nuo kitų žmonių laimės arba sąmoningai ir apgalvotai pagrįstos jų ne-

²¹ K. Marksas ir F. Engelsas, *Sventoji šeima*, V., 1960, p. 139.

²² Л. Фейербах, *Избранные философские произведения*, т. I, стр. 624.

²³ Ten pat, p. 466.

²⁴ Ten pat, p. 615.

laime; ji pripažįsta tik draugišką, bendrą laimę"²⁵. Tas, kuris daro kitam pikta ir tyčia kenkia, norėdamas jam blogo, yra piktadarys ir, priešingai, tas, kuris daro kitam gera ne atsitiktinai, o to norėdamas, yra geros valios žmogus. Vadinasi, laimė sau yra ne moralės tikslas, o tik jos pagrindas, jos prielaida. Laimė nėra vienpusiška, ji dvišusė arba visapusiška. Fojerbachas rašė, jog siekimas sau laimės yra „mano teisė“, o kitiems žmonėms laimės siekimas yra „mano pareiga“. Dar daugiau: „Juo laimingesnį darome kitą, tuo laimingesni esame ir patys“²⁶. Šitaip teigdamas, jis egoizmą siejo su altruizmu, su siekimu laimės visiems.

Bet kaip žmogus turi elgtis, kad pats būtų laimingas ir kad kiti žmonės būtų laimingi? Į tą klausimą Fojerbachas taip atsakė: žmonių santykiai turi būti grindžiami nuoširdžia meile, be jokio veidmainiavimo ir apsimetimo. Reikia daryti kitiems gera ir nedaryti bloga. „Geras“ ir „dorovingas“ tik tas, kurio išimtinis ir vienintelis, absoliutus ir būtinas principas ir kriterijus yra žmogaus gėris... Mano moralinis reikalavimas žmonėms apsiriboja vien tuo, kad jie nedarytų nieko pikta“²⁷.

Tačiau meilė turi būti abipusė — meilė už meilę. Fojerbachas neragina mylėti priešą — „<...> visiškai nereikalaujame pabučiavimų, glamonijų ir komplimentų už antausius, niuksus ir įžeidinėjimus“²⁸. Jis akcentavo Konfucijaus ir vėlesnių moralistų kartotą formulę: nedaryk kitam to, ko nenorėtum, kad kiti tau darytų. Jis laikė, jog nemoralu atimti iš kitų arba neleisti kitiems naudotis tuo gėriu, kuriuo pats naudojiesi, nemoralu nepripažinti kitiems žmonėms teisės siekti laimės, nemoralu neužjausti kitų nelaimėje ir nematyti, kad kiti kenkia mūsų pačių siekimui laimės.

Kaip buvo minėta, Fojerbachas, kalbėdamas apie socialines ir politines problemas, akcentavo demokratinę santvarką. Bet pastarąją jis taip pat siejo su visų žmonių siekimu laimės. Jis rašė, jog laimės siekimas turi būti susietas su laisve, o tuo yra grindžiama nenugalima politinė jėga tampanti demokratija. „Tik laisvė, pagrįsta laimės siekimu (suprantama ne atskirų žmonių, o visų), yra demokratinė, todėl ir nenugalima politinė jėga“²⁹.

Be abejonės, Fojerbacho kova prieš feodalinę moralę turėjo tam tikrą teigiamą reikšmę, bet, kaip marksizmo klasikai nurodė, jo etinis mokymas buvo bejėgis paveikti prieš kapitalizmą kovojantį proletariatą. Ir štai, kodėl.

²⁵ Ten pat, p. 621.

²⁶ Ten pat, p. 468.

²⁷ Ten pat, p. 641.

²⁸ Ten pat, p. 468.

²⁹ Ten pat, p. 465.

Vertindami Fojerbacho etines pažiūras, marksizmo klasikai nurodė, jog jas sąlygojo šio filosofo idealistinis visuomenės aiškinimas, gamtos akcentavimas ir labai menkas dėmesys politikai. Išvadavęs vokiečių filosofiją iš idealizmo pančių, Fojerbachas nesugebėjo sociologijoje atskratyti idealistine fraze ir tapti materialistu, todėl „apie moralę mums praneša kažką nepaprastai skurdaus“³⁰. Engelsas rašo, jog Fojerbachui nepavyko rasti kelio iš savo paties mirtinai nekenčiamų abstrakčių viešpatijos į konkretų, gyvą, tikrą pasaulį. Jo žmogus gyvena ne tikrame, istoriškai išsivysčiusiame ir apibrėžtame pasaulyje. Jo žmogus abstraktus ir bendrauja su abstrakčiais žmonėmis abstrakčioje visuomenėje. Jam egzistavo tik abstraktūs doroviniai santykiai, jo etika abstrakti, „sukirpta visiems laikams, visoms tautoms, visiems luomams ir kaip tik dėl to ji niekur ir niekuomet negali būti pritaikyta“³¹.

Engelsas nurodė, kad Fojerbachas, moralę grįsdamas žmonėms įgimtu laimės siekimu, neistoriškai kėlė vienodą reikalavimą visiems žmonėms visais laikais. Lygi teisė į malonumus nieko nereiškia, jei nėra materialių sąlygų jai įgyvendinti. „Bet laimės siekimui idealiosios teisės yra toli gražu nepakankamas maistas. Tas siekimas palaikomas daugiausia materialinėmis priemonėmis, o čia kapitalistinė gamyba rūpinasi, kad didžiąjai lygiateisių asmenų daugumai tektų tik tai, kas yra būtina skurdžiai pragyventi. Tuo būdu kapitalizmas vargu ar daugiau rodo pagarbos lygiai daugumos teisei siekti laimės, negu kad rodė vergovę arba baudžiava“³².

Dar griežčiau Engelsas pasisakė prieš Fojerbacho aiškinimą, kad visuomenę galima pataisyti visuotinės meilės pagalba. Jis rašė: „<...> meilė Feuerbachui visur ir visuomet yra tas stebukladarys, kuris turi išgelbėti iš visų praktinio gyvenimo sunkumų,— ir tai visuomenėje, kuri yra suskilusi į klases su diametriškai priešingais interesais! Tuo būdu iš jo filosofijos išnyksta paskutiniai jos revoliucinio pobūdžio likučiai ir lieka tik sena dainelė: mylėkite vienas kitą, bučiuokitės visi be lyties ir luomo skirtumo,— visuotinis santaikos apsvaigimas!“³³. Engelsas pabrėžė, jog Fojerbacho moralės teorija tikrojo pasaulio atžvilgiu yra tokia pat bejėgė, kaip ir Kanto kategorinis imperatyvas. Nepaisant gerų norų, Fojerbacho moralė yra sukonstruota „pagal šiandieninės kapitalistinės visuomenės matą“, jo propaguojama meilė „pasireiškia karais, vaidais, bylomis, namų rietenomis, skyrybomis ir didžiausiu vienas kito išnaudojimu“³⁴.

³⁰ K. Marksas, F. Engelsas apie religiją, p. 203.

³¹ Ten pat, p. 205.

³² Ten pat, p. 204.

³³ Ten pat, p. 205.

³⁴ Ten pat.

Tačiau L. Fojerbachas, nors jo filosofija ir turi trūkumų, buvo didelis savo laiko mąstytojas materialistas. Jo pažangios idėjos turėjo didžiulę reikšmę pažangiosios vokiečių kultūros vystymuisi, jos darė įtaką daugeliui XIX a. filosofų, jų tarpe Marksui ir Engelsui. Minėdami šimtąsias Fojerbacho mirties metines, jaučiame ir šiandien daugelio jo pažangių idėjų aktualumą. Fojerbachas brangus mums, kaip nenuilstamas kovotojas už materializmą, pažangą ir humanizmą.